

VĀRDU SECĪBA UN AKTUĀLĀ DALĪJUMA PĒTĪJUMI LATVIEŠU VALODNIECĪBĀ

Research into the Word Order and Functional Sentence Perspective in Latvian Linguistics

Baiba Saulīte

Matemātikas un informātikas institūts

Mākslīgā intelekta laboratorija

Raiņa bulvāris 29, Rīga, LV-1459

baiba@ailab.lv

Rakstā dots ieskats latviešu valodas vārdu secības pētījumu attīstībā no 1790. gada līdz mūsdienām. Sākotnēji vārdu secība tiek aplūkota salīdzinājumā ar vārdu secību vācu valodā, bet vēlāk valodnieku darbos ar valodas materiālu no sarunvalodas un folkloras tiek aprakstīta dažādu teikuma locekļu vieta teikumā.

No XIX gadsimta beigām par vārdu secību raksta paši latvieši, turklāt viņi pievēršas ne tikai vārdu secības likumbām, bet arī teikuma loģiskajai struktūrai un psiholoģiskajam aspektam. Arī latviešu skolu gramatikās tiek norādīts, ka parasti pirmajā vietā teikumā ir teikuma priekšmets, bet, ja kāds cits teikuma loceklis ir īpaši izcelts, arī tas var kļūt par psiholoģisko subjektu, nostājoties teikuma sākumā.

Diemžēl līdz šim plašākajā pētījumā par vārdu secību vienkāršā teikumā atsevišķi nav analizēta tā sauktā vārdu secības stilistiskā funkcija, bet ir norādīts, ka pēc gramatiskās funkcijas izpētīšanas vajadzētu pievērsties tieši stilistiskajai funkcijai un tās mijiedarbei ar gramatisko funkciju.

No XX gadsimta deviņdesmitajiem gadiem vārdu secībai aktuālā dalījuma aspektā ir pievērsušies atsevišķi latviešu valodnieki, tomēr, tāpat kā pasaules valodniecībā, trūkst vienotības gan terminu izvēlē, gan arī pieejā vārdu secības komunikatīvās funkcijas analizē.

Atslēgvārdi: vārdu secība (kārtā), gramatiskais aspekts, aktuālais dalījums, komunikatīvā struktūra.

Vārdu kārtā jeb vārdu secība* ir viens no sintaktiskajiem līdzekļiem, ar kuru teikuma locekļi un vārdi, kam nav teikuma locekļu funkcijas, tiek sakārtoti tā, lai teikums iespējami pilnīgi varētu veikt savu komunikatīvo funkciju. Vārdu kārtā latviešu valodā kā fleksīvā valodā ir viens no galvenajiem līdzekļiem aktuālā dalījuma

* Ja pētījuma autors lietojis terminu „vārdu kārtā”, šis termins paturēts arī rakstā. Citos gadījumos, arī tulkojot no vācu valodas, lietots termins „vārdu secība”, kas atzīts arī „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā”.

izteikšanai. Aktuālais dalījums ir būtisks tekstveidē, tas zināmā mērā saistīts ar anaforiskiem savienojumiem. Vārdu secības pētījumi ir svarīgi, lai varētu marķēt latviešu valodas sintaktisko un semantisko līmeni, kā arī automātiski analizēt sintaktiskās konstrukcijas.

Tradicionāli tiek uzsvērts, ka latviešu valodas vārdu secība gandrīz nemaz nav pētīta. Tomēr, lai turpinātu analizēt vārdu secību latviešu valodā, ir svarīgi noskaidrot, kādas īsti ir iestrādes latviešu valodniecībā šajā jomā. Rakstā aplūkoti paši pirmie apraksti par vārdu secību, bet no XIX gadsimta beigām plašāk skatīti akadēmiski pētījumi, kuri ienes kaut ko jaunu vārdu secības analīzē, mazāk uzmanības pievērsts skolu gramatiku aprakstiem par šo jautājumu.

Pirmās atziņas par latviešu valodas vārdu secību atrodamas vien XVIII gs. beigās, kaut pirmā latviešu valodas rokasgrāmata parādījās jau 1644. gadā. Pašās pirmajās gramatikās nav nekā par vārdu secību. Vien 1790. gadā Rubenes mācītāja Kristofa Hardera (Christoph Harder) papildinājumos G. Stendera „Latviešu gramatikai” ir neliels pielikums par vārdu secību latviešu valodā. K. Harders norāda, ka „vārdi jāsakārto tā, lai domas dabiski izkārtotos cita aiz citas, turklāt domām jābūt saprotamām arī tad, ja nav interpunkcijas”. (Harder 1790, 92) Diemžēl šajā grāmatā aprakstīti galvenokārt tie gadījumi, kad latviešu valodas secība atšķiras no vācu valodas vārdu secības. Tā, K. Harders uzsver, ka artikuls (latv. — norādāmais vietniekvārds) vienmēr nostājas pirms substantīva, ar ko tas saistīts. Starp substantīvu un artikulu var būt vienīgi ģenitīvs vai adjektīvs („Tas Ziemas Ceļš”, „Tie jauni Svārki”). Tāpat K. Harders norāda, ka adjektīvs vienmēr ir pirms substantīva, izņemot gadījumus, kad tie ir vokatīvā — „Meitiņa mīļā!” „Kungs žēlīgais!” (Harder 1790, 93) Nelielajā pielikumā K. Harders aplūko substantīva vietu teikumā (tam jābūt pirms verba), pronomena vietu (tam jābūt pirms verba un nedrīkst teikt „Es lūdzu tev”, bet pareizi ir “Es tev lūdzu”), kā arī verba vietu teikumā. Secinājumi ir nepilnīgi, vietumis kļūdaini, bet šis jautājums ieinteresē turpmākos pētniekus. Un nākamajās gramatikās vārdu secībai tiek veltītas atsevišķas nodaļas.

Johans Frīdrihs Ageluts (Johan Fridrich Ageluth) nelielā rakstiņā 1828. gadā (Ageluth 1828, 77) atzīst, ka latviešu valodā vārdu secība nav tik stingra kā franču valodā, un tas nav pareizi. Ar vienu piemēru viņš norāda, kāda secība ir pareiza: „Vai es viņam to ne esmu vis sacījis diezgan (arī diezgan sacījis), mīlēt taisnību un būties no Dieva pāri visām lietām.”

1841. gadā tiek izdota Heinriha Heselberga (Heinrich Hesselberg) „Lettische

Sprachlehre”, kur nodaļā par vārdu secību vairākos apakšparagrāfos aprakstītas vārdu secības likumības. H. Heselbergs (Hesselberg 1841) tāpat kā K. Harders pielīdzina latviešu valodas vārdu secību vācu valodai, kā arī norāda, ka palīgteikumā verbs atrodas teikuma daļas beigās („turpat bij divi eņģeļi, kas uz tiem kungiem sacīja”). H. Heselbergs, runā arī par vārdu secības inversiju. Viņš atzīst un ar vairākiem piemēriem ilustrē, ka runātā valodā un poētiskajā stilā pieļaujamas arī atkāpes no ierastās vārdu secības. Tad vieta teikumā ir atkarīga no tā, kam grib pievērst lielāku uzmanību („slavējams tas, kas nebīstas, ir grūtību tuvāka dēļ uzņemties”).

XIX gs. piecdesmitajos gados izdotās Oto Rozenberģera (Otto Benjamin Gotfried Rosenberger) „Der lettischen Grammatik” otrā daļa pilnībā veltīta sintaksei. Tajā ir nodaļa „Ordnung der Woerter im Satz”. O. Rozenberģers atsaucas uz K. Hardera vārdu secības pētījumiem un norāda, ka K. Harders radījis izcilus vārdu secības likumus, pielīdzinot latviešu vārdu secību vācu valodai. O. Rozenberģers izmantojis gan K. Hardera atziņas, gan arī šo to papildinājis. Autors gan norāda, ka īpaši neuzsvērs atšķirības starp vārdu secību latviešu valodā un vācu valodā.

K. Harders, H. Heselbergs un O. Rozenberģers latviešu valodas teikumus analizē galvenokārt no vācu valodas viedokļa un cenšoties vārdu secību mākslīgi pakļaut noteiktiem likumiem, atkāpes pieļaujot vien atsevišķos gadījumos.

1863. gadā iznāk vācu tautības latviešu valodnieka Augusta Bīlenšteina (August Bielenstein) latviešu valodas rokasgrāmata. Tajā autors, balstoties uz sarunvalodas materiāliem, baznīcas grāmatu valodu un arī latviešu folkloru, aplūko atsevišķu teikuma locekļu un palīgvārdu izvietojumu. A. Bīlenšteins, ņemot vērā valodas sistēmu kopumā, norāda, ka teikuma locekļu secība latviešu valodā nav tik stingra kā, piemēram, franču valodā, bet tā nav arī pilnīgi brīva. Svarīgi ir tas, ka jēdzieniski nozīmīgākais teikuma loceklis ir pirms mazāk nozīmīgā, turklāt cits no cita atkarīgie teikuma locekļi novietojas iespējami tuvu un starp tiem nav tādu teikuma locekļu, kas ir nepiederīgi (Bielenstein 1863, 413). A. Bīlenšteins analizē predikāta vietu teikumā. Viņš arī norāda, ka objekts var būt gan pirms, gan pēc verba, tāpat ir iespējami gan tieši, gan netieši objekti, kas izteikti ar akuzatīvu vai datīvu. Parasti tie ir tuvāk verbam, bet, ja nepieciešams, ir iespējama arī apgriezta vārdu secība (Bielenstein 1863, 414). Interesanti, ka likumos par atribūta vietu teikumā A. Bīlenšteins skaidro arī, ka latvieši pārņēmuši no vācu valodas tradīciju personu vārdus un uzvārdus rakstīt nominatīvā, ne tā, kā līdz XIX gs. trīsdesmitajiem gadiem bija pieņemts, ka uzvārdu lieto ģenitīvā un pirms vārda („Ošu Jānis, Timrānu Andrejs”). Apstākļa un pielikuma vietu teikumā

A. Bīlenšteins analizē līdzīgi kā iepriekšējie vārdu secības pētnieki, bet balstoties uz tautā runātās valodas piemēriem.

Kopš XIX gs. beigām par latviešu valodas vārdu kārtu sāk rakstīt paši latvieši. Pirmā labākā gramatika ir 1880. gadā iznākusī Stērstu Andreja "Latviešu valodas mācība". Šīs grāmatas avoti ir G. Stendera, O. Rozenbergera, A. Bīlenšteina u. c. sarakstīti valodas darbi, bet piemēri ņemti no pašas tautas gara ražojumiem un krietnākiem rakstniekiem. A. Stērstes „Latviešu valodas mācības” otrajā daļā, kas veltīta sintaksei, nodaļā „Vārdu sakārtojums un sakopojums” ir atsevišķa apakšnodaļa par vārdu kārtu. Autors norāda, ka „pareizs vārdu sakārtojums dara valodu ausīm patīkamu un dod pašām domām skaidrumu, novēršams nesaprašanu un pārprašanu”. Latviešu valodā dabiska ir tāda vārdu kārtā, kur „teikumu iesāk subjekts, tad nāk predikāts, tad — objekts”, turklāt „līdzās stādami tie teikuma locekļi, kas cits no cita atkarā vai arī zīmējas cits uz citu”, bet „tie teikuma locekļi, kuriem pielikts īpašs svars, stādami vai teikuma iesākumā vai beigās, bet ne vidū”. (Stērste 1880, 44)

A. Stērste analizē predikāta, objekta, atribūtu un apstākļu novietojuma likumības. Bet viņš runā arī par izņēmumiem, norādot, ka teikuma locekļu pārstatījums, t. i., teikuma locekļu nostatījums citā kārtā, nekā tas parasts, notiekas, ja uz kāda locekļa atrodas sevišķs svars, loģiskais akcents (tas pārceļams vai nu teikuma sākumā, vai beigās). Šādi teikuma locekļu pārstatījumi, viņaprāt, pieļaujami jautājuma teikumos, nolieguma teikumos un dažos citos gadījumos (Stērste 1880, 46). A. Stērste no piemēriem izsecina atsevišķus likumus, kas kopumā atbilst latviešu valodas sintaktiskajām īpatnībām.

Vēl nopietnāk vārdu kārtas pētījumiem pievērsies Kārlis Mīlenbahs. Jau 1891. gadā viņš analizē „nevietā nostādītu ģenitīvu”, norādot, ka „parasti latviešu valodas virsraksti nebūt nelīdzinās krievu, bet gan grieķu vai latīņu” (Mīlenbahs 1891, 20), tāpat aplūkots arī ģenitīvs pie participa. Nākamajā rakstā K. Mīlenbahs skaidro runātāja apziņas virzību, ilustrējot to ar skaitļa vārdu: skaitļa vārds var nostāties aiz apzīmējamā vārda, ja tas ar šādu vārdu kārtu apzīmē „puslīdzenu daudzumu, daudzumu apmēram” (Mīlenbahs 1893, 76).

Vēlāk — grāmatā „Teikums”, latviešu valodu salīdzinot ar citām indoeiropiešu valodām, K. Mīlenbahs noskaidro galvenās latviešu valodas kārtas likumības. Vārdu kārtā — teikuma priekšmets — izteicējs — sastopama jau kopš indoeiropiešu valodas kopdzīves laikiem. Bet, salīdzinot valodas, autors atzīst, ka izteicējs teikuma sākumā biežāk sastopams senākos rakstos, bet ne jaunākos laikmetos. Parastā vārdu kārtā gājusi

vairumā, bet apgrieztā — mazumā. K. Mīlenbahs norāda: atsevišķu vārdu etimoloģija liecina, ka agrākos laikos parastā vārdu kārtā bijusi izteicējs — teikuma priekšmets, par ko liecina dažu vārdu etimoloģija. Ja personu galotnes darbības vārdam radušās no patstāvīgiem vietnieku vārdiem, *ei+mu=eimu*, *ei* — izteicējs, *mu* — teikuma priekšmets (Mīlenbahs 1898, 20).

K. Mīlenbahs ne tikai aplūko valodas sistēmu no vēsturiskā viedokļa, bet arī runā par teikuma loģisko struktūru. K. Mīlenbahs norāda, ka, lūkojoties no psiholoģijas stāvokļa, pirmais vārds teikumā vienmēr bez izņēmuma ir psiholoģiskais teikuma priekšmets. Piemēram, „Vakar bija svētdiena”; „Svētdiena bija vakar” — „vakar” vienā gadījumā ir psiholoģiskais teikuma priekšmets, otrā — izteicēja daļa (Mīlenbahs 1898, 21). K. Mīlenbahs arī definē psiholoģisko subjektu (PS) un psiholoģisko predikātu (PP). „PS — tā iegaumējumu virkne, kas papriekš rodas runātāja apziņā, uz to runātājs griež uzrunātās personas vērību, bet PP ir tas, kas uzrunātai personai domājams par psiholoģisko subjektu, viņš ir tas teikuma loceklis, kas kaut ko jaunu piebiedro jau pazīstamam. Uz PP ir vienmēr lielākais balssvars.” (Mīlenbahs 1898, 22) Tāpat K. Mīlenbahs analizē attiecības starp psiholoģisko subjektu un predikātu un gramatisko subjektu un predikātu. Tie ne ikreiz saskan. Mazattīstītās valodās valda lielāka saskaņa starp psiholoģiskiem un gramatiskiem jēdzieniem nekā attīstītās. Apcerot teikumu psiholoģiski, jebkurš teikuma loceklis var būt subjekts vai predikāts („tēvs šodien brauks uz Rīgu”). Par „attīstītām” K. Mīlenbahs sauc valodas, kurās attīstījusies vārdu lokāmība (Mīlenbahs 1989, 22).

Būtiskas ir K. Mīlenbaha atziņas, analizējot apzīmētāja un apzīmējamā vārda novietojumu. „Valodās, kurās attīstījusies vārdu lokāmība, sakaru starp apzīmētāju un apzīmējamo vārdu nosaka arī vārdu lokāmība. Ir sastopama divējāda vārdu kārtā:

- 1) apzīmētājs nostājas aiz apzīmējamā vārda;
- 2) apzīmētājs nostājas pirms apzīmējamā vārda.

Pirmā vārdu kārtā sastopama malaju, siāmiešu un dažās citās valodās, otrā — somu, igauņu, ķīniešu, tatāru. Indoeiropiešu valodās otrā vārdu kārtā ir bijusi pirmatnēja, par ko liecina salikteņi.” (Mīlenbahs 1898, 42) Tāpat, aplūkojot palīgteikumu struktūras latviešu valodā, K. Mīlenbahs norāda, ka mums palīgteikumā ir tāda pati vārdu kārtā kā virsteikumā, nevis „sevišķa vārdu kārtā kā vācu valodā” (Mīlenbahs 1898, 70).

Arī nākamajā pētījumā (Endzelīns, Mīlenbahs 1907) vārdu kārtā galvenokārt aplūkota tautas daiļradē, pievēršot uzmanību arī dialektiem. Tiek salīdzināta latviešu valodas vārdu kārtā ar lietuviešu valodas vārdu kārtu. Latviešu valoda uzglabājusi

„diezgan lielu formu bagātību, tāpēc vārdu kārtā brīva, nepazīdama tādus stingrus vārdu kārtas likumus, kādi sastopami tās jaunākās valodās, kur formas laika straumē nodilušas. Tomēr īstenā valodā, arī visbagātākā, attīstījušies zināmi vārdu kārtas likumi”.

Šajā gramatikā vārdu kārtā atsevišķi analizēta gan vienkāršā nepaplašinātā, gan vienkāršā paplašinātā teikumā, gan arī palīgteikumā.

Kā citās, tā arī latviešu valodā vissvarīgākais nojēgums ieņem pirmo vietu; daudzkārt arī beidzamais vārds teikumā uzsvērts. „Ikdienas brālis un māsa iet pa ezeru. Māsa un brālis iet pa ezeru ikdienas.” (Endzelīns, Mīlenbahs 1907, 223)

Runājot par teikuma priekšmeta un izteicēja novietojumu, tiek atzīts: „Palaikam seko izteicējs teikuma priekšmetam. Bet kad izteicējs sevišķi uzsvērts, tas var vienkāršā teikumā pirmo vietu ieņemt. Ja vienkāršā teikumā sastopama arī saitiņa, tad vārdu kārtas dažādība aug augumā. Sastopamas sešādas vārdu kārtas. („Es biju meita, es biju droša”; „Jauns ir mans arājiņš”, „Es brālīša māsa biju”; „Sudrabota pāde bija”; „Ira, ira tā meitiņa gana skaisti ģērbusies”; „Vai ir atdarītas durvis?”) Pirmā visparastākā, otrā lietojama, ja izteicējam piemīt sevišķs svars teikumā, trešā un ceturrtā reti sastopama, piektā un sestā pa laikam tikai jautājuma teikumos iespējama.” (Endzelīns, Mīlenbahs 1907, 224)

Aprakstot pārējo teikuma locekļu novietojumu, norādīts, ka vārdu kārtā paplašinātā teikumā ir jo sarežģītāks jautājums. No visiem teikuma locekļiem visvairāk saistīti savā vārdu kārtā apzīmētāji, kas „parasti stāv apzīmējamo vārdu priekšā”. Bet apzīmētājs var nostāties arī aiz apzīmējamā vārda, pielikumā (šī vārdu kārtā piešķir īpašības vārdam lielāku svaru) — „Maza, maza upīte, strauja, ar dzelzi, tēraudu salodēta.” (Endzelīns, Mīlenbahs 1907, 225)

Tradicionāli teikuma priekšmets nostājas pirmajā vietā un izteicējs bieži ieņem pēdējo vietu teikumā. „Tā, bez šaubām, ir veca vārdu kārtā. („Sveši dūmi acis grauž.”) Bet šī vārdu kārtā nav lietojama, kad ar viņu izteicējs tiek pārlietu attālināts no teikuma priekšmeta. Teikumam kuplumā ejot, latviešu valodā attīstījusies paraša izteicēju teikuma priekšmeta tuvumā virzīt, bieži to tūlīt aiz teikuma priekšmeta nostādīt. („Četri vīri tek pa ceļu.”) Daudzkārt izteicējs kā svarīgākais nojēgums atmostas pirmais atmiņā un šaujas pirmais pār runātāja lūpām. („Jūdz tautietis, jūdz bāliņš, abi jūdz kumeliņus.”) (Endzelīns, Mīlenbahs 1907, 227, 228)

Vēlāk J. Endzelīns gan „Lettische grammatik”, gan „Latviešu valodas gramatikā” atsevišķas nodaļas velta vārdu kārtai vienkāršā un saliktā teikumā, kā arī

aplūko, kādā secībā tiek lietots finīts verbs dažādās izteiksmēs neatkarīgā teikumā un palīgteikumā (Endzelīns 1922; Endzelīns 1951). Šie ir pirmie nozīmīgie pētījumi par latviešu vārdu secību. Vēlāk sarakstītajās skolu gramatikās vārdu secībai veltītas vien pāris lappuses, turklāt apraksti par to galvenokārt balstīti uz J. Endzelīna un K. Mīlenbaha pētījumiem. Piemēram, trimdas latviete — valodniece Valerija Bērziņa-Baltiņa — norāda, ka viņas grāmatas pamatā ir J. Endzelīna darbi, turklāt viņš arī šo gramatiku ir rediģējis. Jānorāda, ka savā gramatikā nodaļā par vārdu secību V. Bērziņa-Baltiņa izmantojusi atšķirīgu terminu — „vārdu seka” (Baltiņa-Bērziņa 1946, 229).

Nākamais līdz šim apjomīgākais pētījums ir Tamārai Porītei. Vārdu kārtu viņa pētījusi kopš pagājušā gadsimta piecdesmitajiem gadiem disertācijā „Vārdu kārtas vienkāršā teikumā mūsdienu latviešu valodā” un vēlāk šī pētījuma rezultāti ievietoti arī 1962. gadā izdotajā „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā”. T. Porīte norāda, ka fleksīvajās valodās (pie kurām pieder arī latviešu valoda) ir savas vārdu kārtas likumības un ka vārdu kārtas teikumā pilda gan stilistisku, gan gramatisku funkciju, un pati pētī galvenokārt vārdu kārtas gramatisko funkciju, atceroties, ka gramatiskā funkcija ir cieši saistīta ar stilistisko funkciju. Autore definē, kas ir stingra vārdu kārtas, kas — samērā brīva vārdu kārtas. Tāpat viņa analizē brīvas vārdu kārtas būtiskās pazīmes, norādot, ka vārdu kārtas var būt tieša un netieša jeb apgriezta. Teikuma locekļa vai vārda parastākajā novietojumā izpaužas tieša vārdu kārtas, turpretim netiešā vārdu kārtas ir tajos gadījumos, ja gramatisku vai stilistisku nosacījumu dēļ kāda teikuma locekļa vai vārda novietojuma ziņā ir atkāpe no tā parastā novietojuma. T. Porīte atzīst, ka „no visiem teikuma locekļiem un vārdiem novietojuma ziņā teikumā ciešāk ir saistīti teikuma priekšmets un izteicējs, apzīmētājs ar apzīmējamo vārdu, papildinātājs ar papildināmo vārdu, saikļi ar saistāmo teikumu, teikuma daļu vai teikuma locekli, prievārdi ar deklinējamā vārda formu un partikulas ar niansējamo vārdu, mazāk — apstākļi ar raksturojamo vārdu” (Porīte 1962, 442). Tradicionālajā gramatikā viņa plaši apraksta dažādos teikuma locekļu novietojuma variantus, ilustrējot to ar piemēriem. Ir norādīti, viņasprāt, tie gadījumi, kad teikuma locekļiem ir stingri noteikts novietojums un kad pieļaujamas atkāpes. Autore atzīst, ka tagad, kad ir izpētītas vārdu kārtas gramatiskās likumības, izvirzās problēma par vārdu kārtas stilistisko funkciju, kā arī — kāda ir saikne starp vārdu kārtas stilistisko un gramatisko funkciju.

Un latviešu valodnieki sāk pievērsties aktuālā dalījuma problēmām, respektīvi, vārdu secība tiek aplūkota no komunikatīvā viedokļa. Jānis Valdmanis grāmatā „Latviešu valodas sintakse” definē aktuālo dalījumu, tā vienības — tēmu un rēmu —,

analizē ar to saistītās problēmas. Autors arī nošķir izteikumu kā saziņas vienību no teikuma kā valodas vienības un tieši izteikumā analizē aktuālo dalījumu. J. Valdmanis analizē attieksmes starp tēmu un rēmu, doto un jauno, zināmo un nezināmo, izteikuma pamatu un informatīvi svarīgāko izteikuma daļu, kā arī norāda, ka dalījums tēmā vai rēmā aktuāls ne vien tāpēc, ka tas būtisks noteiktam kontekstam vai situācijai, bet tas rāda arī izteikuma iekļaušanas veidu kontekstā vai situācijā (Valdmanis 1989, 100). Pamatoti tiek šķirtas vārdu secības un aktuālā dalījuma likumības kodificētajā mutvārdu vai rakstveida runā un sarunvalodā (Valdmanis 1989, 101). Svarīgi, ka minētas arī tēmas un rēmas attieksmes ar teikuma locekļiem.

J. Valdmanis 2003. gadā izdotajā rakstā „Sintaktiskās konstrukcijas saturs un „dalītās zināšanas”” aplūko aktuālo dalījumu nedaudz no cita viedokļa. Viņš aicina precizēt un konkretizēt attieksmes, proti, līdzības un atšķirības no „klasiskās” aktuālā dalījuma izpratnes. Pēc autora domām, ļoti diskutējams un precizējams ir atzinums, ka latviešu valodā ir brīva vārdu secība, jo atkarībā no tā, par ko tieši grib informēt, tiek veidota atbilstoša sintaktiskā konstrukcija (Valdmanis 2003, 215). J. Valdmanis pieņem, ka sintaktiskajā konstrukcijā ietvertā informācija tiek dalīta starp izteikuma autoru un adresātu, tāpēc svarīgi ņemt vērā arī šo aspektu.

Autors piedāvā atšķirīgu pieeju — viņš norāda, ka “sintaktiskās konstrukcijas saturs tiek veidots, pamatojoties uz dotā un jaunā stratēģiju, taču veidojas nevis divas daļas, bet divi centri (kas nav viens un tas pats): tēma un fokuss. Tēma ir atbalsta punkts fokusa izveidei, kura dēļ sintaktiskā konstrukcija tiek veidota, izrunāta vai uzrakstīta. Fokuss ir tas, ko un kādā veidā ietver uzmanības lokā” (Valdmanis 2003, 217). Sintaktiskā konstrukcija informatīvā aspektā nav viendabīga, tā ir veidota no informatīvi vairāk vai mazāk nozīmīgiem vārdiem, kas grupējas ap katru no informatīvajiem centriem.

Neliels referāts par vārdu secību ir Ilzei Lokmanei. Viņa referātā „Vārdu kārtā, sintaktiskā struktūra un aktuālais dalījums” ieskicē galvenās ar vārdu kārtu saistītās problēmas un pētījumu virzienus. Tiek nošķirtas vārdu kārtas funkcijas teikumā. Tās ir: gramatiskā, komunikatīvā un stilistiskā, bet vārdu kārtu var skatīt divējādi — divu vārdformu robežās (relatīvā) un teikumā kopumā (absolūtā). Analizējot gramatisko funkciju, autore pievērš uzmanību gadījumiem, kad no vārdu kārtas ir atkarīga sintaktiskā funkcija (determinanti, sekundāri predikatīvi komponenti, situanti). Tāpat tiek norādīts, ka latviešu valodā teikumos „verbs — subjekts” var būt arī neitrāla, nevis subjektīva vārdu kārtā.

Runājot par vārdu kārtas komunikatīvo funkciju, autore par galveno izvirza problēmu, kas īsti ir aktuālā dalījuma vienības un kā tās identificēt. Analizējot vairākas aktuālā dalījuma teorijas, tiek aplūkotas arī iespējas izteikuma aktuālo dalījumu pētīt no runātāja un teksta uztvērēja viedokļa. Tomēr tiek secināts, ka aktuālā dalījuma teorijai ir jābūt tādai, lai tā spētu izskaidrot vārdu kārtas atšķirības un pētīšana ir jāsāk ar konkrētu valodas materiālu, nevis ar abstraktām teorijām.

Vārdu kārtas un teikuma vērsums jeb aktuālais dalījums nedaudz aprakstīts arī Alda Lauža rakstā „Teikuma vērsums un vārdu kārtas”. Autors ne vien atklājis savu pieeju un terminoloģiju aktuālā dalījuma izpētei, bet arī ar piemēriem norādījis, kā „vārdu kārtas pieskaņojama domu virzībai teikumā” (Lauzis 2009, 69).

Pasaules valodnieki un datorlingvisti bieži pievēršas aktuālā dalījuma un vārdu secības likumībām, tomēr trūkst vienotu atziņu par šīm kategorijām, tādēļ vārdu secības pētījumi ir jāturpina, ne vien iepazīstoties ar dažādām teorijām par šo problēmu, bet arī analizējot valodas materiālu un mēģinot nošķirt aktuālā dalījuma kategorijas no anaforiskām konstrukcijām un citiem tekstveides aspektiem.

Literatūra

1. Ageluth J.F. Über die Wort folge in der lettischen Sprach // *Magazin*, 1828, 76–80.
2. *Anmerkungen und Zusätze zu der neuen lettischen Grammatik des Herrn Probst Stender von Christoph Harder*. Papendorf, 1790.
3. Bērziņa-Baltiņa V. Latviešu valodas gramatika. Trešais izdevums. B. v.: Latviešu apgāds, 1946.
4. Ceplītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne, 1989.
5. *Der lettischen Grammatik*. 2. Teil, Syntax. Entworfen von Otto Benjamin Gotfried Rosenberger. Mitau, herausgegeben von der lettisch-literarischen Gesellschaft. Zehnten Bandes erstes Stueck, 1848.
6. Endzelin J. *Lettische Grammatik*. Riga, 1922.
7. Endzelīns J. *Latviešu valodas gramatika*. Rīgā, 1951.
8. *Handbuch der lettischen Sprache von A. Bielenstein*. Mitau, 1863.
9. Hesselberg H. *Lettische Sprachlehre*. Mitau, 1841.
10. *Latviešu gramatika*, J. Endzelīna un K. Mīlenbacha sarakstīta. Rīgā, 1907.
11. Lauzis A. Teikuma vērsums un vārdu kārtas // *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi 4*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2009, 62–72.

12. Lokmane I. *Vārdu kārta, sintaktiskā struktūra un aktuālais dalījums*. Referāts nolasīts Liepājas PA rīkotajā konferencē „Vārds un tā pētīšanas aspekti” 2004.
13. Mīlenbahs K. Druskas par vārdu kārtu // *Daži jautājumi par latviešu valodu*, K. Mīlenbacha izskaidroti. Jelgavā, 1893, 74–76.
14. Mīlenbahs K. Par nepareizi izlietātu un nevietā nostādītu ģenitīvu // *Daži jautājumi par latviešu valodu*, K. Mīlenbacha izskaidroti. Jelgavā, 1891, 19–23.
15. Порите Т. *Порядок слов в простом предложении латышского литературного языка*. Rīga: 1954; *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. 2. Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 1962.
16. Stērstu Andrejs. *Latviešu valodas mācība*. I un II daļa. Rīgā un Tērbatā, 1880.
17. *Teikums*, K. Mīlenbacha apcerēts. Rīgā, 1898.
18. Valdmanis J. Sintaktiskās konstrukcijas saturs un „dalītās zināšanas” // *Vārds un tā pētīšanas aspekti* 7. Liepāja: LiePA, 2003, 213–220.

Summary

The article focuses on the history of research into the word order in the Latvian from 1790 till today. Initially the word order was analysed in comparison with the word order in German. Later samples of Latvian spoken language and folklore were used to describe the place of sentence parts.

Since late 19th century the word order has been written about by the Latvian researchers themselves, moreover, they not only concentrated on the rules of word order but also on the logical structure and psychological aspect of a sentence. The Latvian school grammar books show that usually the subject comes first in a sentence but if any other part of a sentence is particularly emphasized it can also become a psychological subject coming first in the sentence.

Unfortunately the so called stylistic function of word order has not been separately analysed in a wider research into word order in a simple sentence but it is indicated that the study of the grammatical function should be followed by the stylistic function and its relationship with the grammatical function.

Since the 1990s some Latvian linguists have been dealing with word order in the aspect of functional sentence perspective, however, like in the world linguistics there is no conformity of opinion as to terminology and also approach to analysis of the communicative function of word order.